

Kluk v lese

Dechberoucí příběh chlapce,
který přežil navzdory krutým okolnostem

Maxwell Smart

THE BOY IN THE WOODS

Copyright © 2018, 2022 by Maxwell Smart. All rights reserved.

Published by arrangement with HarperCollins Publishers Ltd, Toronto, Canada.

First edited by Arielle Berger and published as Chaos to Canvas
by the Azrieli Foundation's Holocaust Survivor Memoirs Program.

Glossary, map and afterword reprinted with permission, courtesy
of and © The Azrieli Foundation.

Všechna práva vyhrazena.

*Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu nakladatele.*

Translation © Johana Horáková, 2023

Cover © Martin Kopecký, 2023

© DOBROVSKÝ s.r.o., 2023

ISBN 978-80-277-3559-4 (pdf)

Maxwell Smart
Kluk v lese

přeložila Johana Horálková

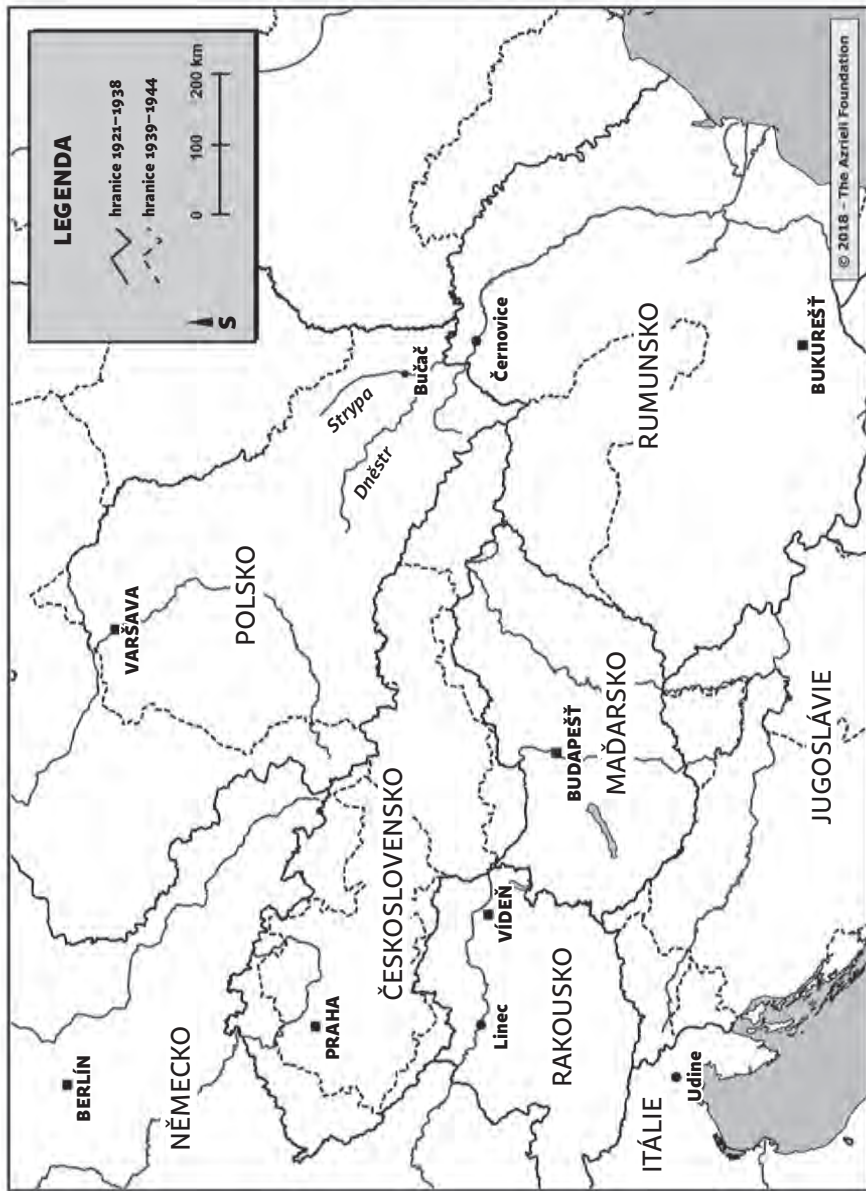

PANGEA

Obsah

PODĚKOVÁNÍ	9
PŘEDMLUVA JOEA KINGA	11
AUTOROVA PŘEDMLUVA	15
ČÁST PRVNÍ × VÁLKA	19
ŽIDOVSKÉ MĚSTO V POLSKU	21
OPONA STRACHU	31
MOST DO BEZPEČÍ	41
ČÁST DRUHÁ × ŽIVOT V ÚKRYTU	53
ŽIVOT V LESE	55
SMRT ZA NOCI	69
ZAČÁTEK PUTOVÁNÍ	93
ČÁST TŘETÍ × DO KANADY	101
SEN O IZRAELI	103
KANADSKÉ ÚTOČIŠTĚ	117
SVAZEK A SHLEDÁNÍ	131
HLEDÁNÍ ROVNOVÁHY	147
GALERIE D'ART MAXWELL	159
ČÁST ČTVRTÁ × MINULOST OŽIVÁ	163
DOKUMENT	165
JANEK	171
TOVA	177
ÚVAHY	181
SLOVO ZÁVĚREM	183
SLOVNÍK	195
FOTOGRAFIE	205
REJSTŘÍK	223

Následující paměti obsahují mnoho termínů, pojmů a historických odkazů, s nimiž čtenář nemusí být obeznámen. Informace o důležitých organizacích, významných historických událostech a osobnostech, zeměpisných lokalitách, náboženských a kulturních termínech a cizojazyčných slovech a výrazech, které pomohou dodat kontext a pozadí událostem popisovaným v textu, naleznete ve slovníku, který začíná na straně 195.

Tato kniha je věnována památce mých rodičů, Faigie a Lieba Frommových, mé sestry Zonii a všech šedesáti dvou členů mojí rozvětvené rodiny, kteří zahynuli za holokaustu.

Mé milované zesnulé ženě, Helen Safranové Smartové.

Mé milované ženě, Tině Russové Smartové, bez jejíž podpory a trpělivosti by tato kniha nikdy nevznikla.

Mým dětem, Faigie, Lornovi a Anthonymu.

Mým vnoučatům, Taře, Jayovi, Brandonovi a Adamovi.

Zvláštní poděkování bych chtěl věnovat chudému polskému zemědělci Jaskovi Rudnickému. Dělal se se mnou o to málo, co měl, čímž riskoval život svůj i své ženy Kasii a jejich dvou dětí. Když jsem se během holokaustu skrýval před nacisty a jejich ukrajinskými kolaboranty, zachránil mi život.

Děkuji vám, Jasko a Kasio, že jste mi umožnili dál žít.

Výjimečný dík chci věnovat památce svého nejlepšího kamaráda Janka, bez něhož bych v lesích nikdy nepřežil.

× PODĚKOVÁNÍ ×

Nikdy by mě nenapadlo, že se můj životní příběh dostane na stránky knih. Vděčím za to mnoha lidem. Tato kniha vznikla především díky mé ženě Tině a synovi Anthonymu. Tina se mě začala ptát na minulost a já neměl potíže s ní otevřeně hovořit. Řekla mi, že bych se za své utrpení neměl stydět, a pobízela mě, abych svůj příběh sepsal, abych zaznamenal všechno, na co si vzpomenu, a vyprávěl to dětem a vnoučatům, které neměly ponětí, jak jsem přežil. Bez této knihy by nevěděly, kdo jsem a odkud pocházím. Tina věřila, že mi takový projekt pomůže se zbavit mnoha smíšených pocitů, které jsem v sobě coby dětský přeživší holokaustu choval.

Vzal jsem si na pomoc svého kamaráda Joea Kinga, který mi k této knize pomohl nastudovat historické podrobnosti. S Joem, Tinou a Anthonyem jsme si naplánovali schůzky a většinu víkendů během dvou let jsme strávili psaním této knihy. Byla to dlouhá, jednotvárná, stresující a depresivní cesta, která probudila mnoho bolestivých vzpomínek. Často jsem byl po jednom sezení celé dny mrzutý. Mám ale pocit, že jsem s pomocí Anthonyho, Joea a Tiny dosáhl něčeho významného: napsal jsem svou knihu.

Rád bych vyjádřil nejhlubší dík své milující ženě Tině, která mě při psaní knihy povzbuzovala a pomáhala mi. Pokud jde o přípravu rukopisu, musím zejména ocenit nesmírnou pomoc Anthonyho Katsoudase. Pracoval náruživě a neúnavně, ponoukal mě (který jsem pro něj byl „táta“), abych mu vyprávěl svůj

příběh, a potom pracně přepisoval tři stovky stránek poznámek. Bez Anthonyho odborného úsilí a odhodlání, že můj příběh musí spatřit světlo světa, by žádná kniha nevznikla.

Zvláštní uznání patří rovněž mé dceři Faigie, která strávila nekonečné hodiny editováním rukopisu. Za podporu děkuji i svému synu Lornovi.

Rád bych též poděkoval zesnulému Joeu Kingovi, jehož zkušenosti s novinářskými rešeršemi umožnily vznik této knihy. Byl to historik a autor dalších čtyř knih. Nespočet setkání a rozhovorů, které jsme o nedělích dva roky vedli u nás doma, byly pro poskládání mého příběhu naprosto zásadní. Pomohla mi též Heather Solomonová-Bowdenová, oceňovaná novinářka píšící o umění a redaktorka. Za dlouholetou práci a pomoc s přepisováním pamětí děkuji také Susan Cushwayové. Jsme pyšní na to, že ji můžeme zvát svou adoptivní příbuznou.

Jsem nesmírně vděčný za podporu Janice Rosenové a Helen Valleové z Canadian Jewish Congress National Archives a Carrie-Ann Smithové z Pier 21 Archives v Halifaxu, Public Archives of Canada a Bibliotheque Nationale du Québec.

Jako poslední bych rád zmínil publikace, ze kterých jsem získával informace:

Trudy Duivenvoorden Mitic a J. P. LeBlanc, *Pier 21: The Gateway that Changed Canada* (Lancelot Press, 1988); Ben Lappin, *The Redeemed Children: The Story of the Rescue of War Orphans by the Jewish Community of Canada* (University of Toronto Press, 1963); Fraidie Martz, *Open Your Hearts: The Story of the Jewish War Orphans in Canada* (Véhicule Press, 1996).

× PŘEDMLUVA JOEA KINGA ×

Tohle je příběh o odvaze a přežití. Za holokaustu zahynuly miliony lidí – vzhledem k neuvěřitelné brutalitě nacistů a jejich početných spolupracovníků často neměli naději na záchranu. Máme před sebou paměti malého chlapce, jehož za chvíli dostrkají do nákladáku, který ho má odvézt na smrt. V tom na něj matka zakřičí: „Zachraň se!“ – a on se odvážně vzepře veškeré nepřízni a přežije.

Příběh se začíná odvíjet v tehdejší polském městečku Buczacz, nyní součásti Ukrajiny (coby Bučač), kde tisíce kolaborantů útočily na své židovské sousedy, zabíjeli je a kradli jim, co mohli. Když válka dospěla ke krvavému, otřesnému finále, zůstala naživu jen stovka z osmi tisíc židovských obyvatel města.

Patřil do ní i Maxwell Smart.

Vyhladovělý Maxwell v rozedraném oblečení opakovaně uniká smrti z rukou nacistů i Ukrajinců, a i když je to jen kluk, projevuje pozoruhodnou směsici odvahy, soucitu a zralosti.

Jako sirotek se dostane do Kanady – do země, jež se před válkou a během války k Židům hledajícím útočiště obracela zády. Státy, které byly dost moudré na to, aby uprchlíkům poskytl domov, těžily z mimořádných přínosů přistěhovalců. Co se týče záchrany těchto ohrožených lidí, stála Kanada na spodku žebříčku. Teprve když vyšla najevo skutečná hrůza holokaustu, rozvolnili kanadští vedoucí představitelé (ačkoliv ne všichni) svoji imigrační politiku.

Tisíce přeživších, kteří bydlí v Montrealu, nikdy nevyprávěly svůj příběh. Hlas Maxwella Smarta a dalších musí být slyšet, protože stále existují lidé, kteří zlehčují, nebo dokonce odmítají brát na vědomí největší a nezdokumentovanější masovou vraždu v lidských dějinách. Celou hrůzu holokaustu bohužel nelze vyjádřit slovy. Teprve bolestně vyvolaná individuální zkušenost lidí jako Maxwell Smart může začít popisovat kolosální zločiny nacistické strany.

Z válečné brutality vzešel opěvovaný umělec, jenž v ostrém kontrastu s ní nabídl světu krásné obrazy. Maxwell Smart popisuje sám sebe jako abstraktního expresionistu – patří tedy ke škole umělců, kteří se narodili těsně po 2. světové válce. Maxwelllovy malby se ale odlišují stylem i obsahem, obohacuje je autorova minulost. V mnoha ohledech jde o podvědomé výtvořky, jež se hluboko noří do skrytých vzpomínek na útek a strach a do umělcovy představivosti. Když člověk celá léta žije v neustálém nebezpečí, nemá v podstatě žádný kontakt s lidmi a hledá, jak by se rozptýlil od svíravého hladu, nemůže zůstat nepoznamenaný. Díky tomu všemu mají Maxwelllova plátna svou dynamiku a svébytnost. V jeho díle se zračí lesy, v nichž se skrýval, planety a hvězdy, které odváděly jeho pozornost od nepřetržitého ohrožení, a dokonce i chvíle klidu.

Jeho malby jsou navíc ohromné. Nejde o dílo někoho, kdo rád tvoří lehce a bezbolestně. Řada obrazů je tak velkých, že se hodí jen do galerie, instituce nebo nějakého honosného sídla. Malby Maxwella Smarta visí v nejrůznějších výstavních prostorech a sbírkách. Když se v roce 2006 otevřela galerie nesooucí jeho jméno, stovky lidí mu přišly složit poklonu – a kupovat obrazy.

Sloupkařka Heather Solomonová, která píše o umění a přes dvacet let se věnuje montrealským umělcům, označila Maxwella Smarta za „klenot umělecké scény Montrealu“. Byl jsem u toho, když Solomonová poprvé uviděla díla Maxwella Smarta v jeho galerii v montrealské městské části Saint-Laurent. Vstoupila do výstavní síně a hned musela začít podrobně

zkoumat malbu hvězdné oblohy. Heather tu chvíli popisuje následujícími slovy: „Vejdete do dveří, strop vylétne do výšky pěti metrů a vám až oči přecházejí z toho přívalu barev a energie, čišící z rozsáhlých maleb, jež v podstatě pulzují životem.“¹

Mezi návštěvníky, kteří Maxwellovi přišli vzdát hold u příležitosti otevření jeho galerie, byl i skvělý kanadský umělec Sydney Berne. Dle jeho slov na něj udělal dojem Maxův „neutuchající optimismus“. Prohlásil, že „zatímco se jako dítě v zoufalství a temnotě skrýval před nacisty, teď se s bujarou chutí k životu a malování těší ze světla“².

V životě sedmiletého chlapce, jehož před sedmi desítkami let nadchla učitelčina slova o jeho talentu, se tímto uzavřel kruh – a on si s radostí ověřil pravdivost tvrzení Franze Kafky, že „každý, kdo si udrží schopnost vidět krásu, nikdy nezeštírně“.

Joe King (1923–2013)

1 Heather Solomon, „Second career flowers for Maxwell Smart“, *Canadian Jewish News*, September 14, 2006.

2 Naomi Gold, „Into the Light ... the Art of (Being) Maxwell Smart“, www.jewishdirectories.com, 2006.

× AUTOROVA PŘEDMLUVA ×

Možná si říkáte, že jsem měl štěstí – malý židovský kluk, který žil v Polsku během druhé světové války a nikdy neviděl koncentrační tábor zevnitř. Ale když si vzpomenu na ty dlouhé dny a ještě delší noci, poté co jsem se ve dvanácti letech ocitl úplně sám, sevře mě neovladatelná panika a děs, že objeví můj úkryt, hlad mého zmučeného těla a strašlivý strach, že všichni jsou moji nepřátelé. Krutý, bolestivý mráz zimních měsíců zůstává dnem i nocí mou součástí dokonce i teď, o více než sedm desítek let později.

Velkou část posledních sedmdesáti let jsem se snažil vytěsnit hrozivou noční můru, která se mně a mojí rodině přihodila za druhé světové války a německé okupace Polska a zanechala na mně psychické i fyzické šrámy. Pochopitelně jsem nechtěl vzpomínat na minulost a znovu ji prožívat, a tak jsem se tuto tragickou část svého života snažil vymazat a předstírat, že nikdy neexistovala. S velkým odhodláním jsem si v Montrealu zvládl vybudovat nový život a bolestivou minulost zavřít na zámek. Můj nový život v podstatě začal – nebo jsem si to alespoň snažil namluvit –, když jsem dorazil do Kanady. Za žádnou cenu jsem na ta strašlivá léta holokaustu nechtěl vzpomínat, a když se náhodou nějaká vzpomínka vetřela do přítomnosti, propadl jsem se na celé dny do deprese. Zachvacoval mě stesk a úzkost a sám sebe jsem se ptal: Je tohle normální? Jsem normální?

Po válce se v montrealské židovské komunitě o holokaustu nemluvilo, řada lidí ho ani plně nevnímala na vědomí a spousta

kanadských Židů to téma vlastně nezajímalo. Zjevně si od něj drželi určitý odstup a víc je trápilo, že jim přistěhovalci berou práci. Když jsem přijel do Kanady, mnoho lidí se mě ptalo, odkud jsem, zajímali se o mé město, ale nikdy se nezeptali na moje rodiče nebo rodinu, na to, co jsem prožil nebo jak se mi v tom nepředstavitelném barbarství podařilo zůstat naživu. Nejevili zájem o krutosti, jimž byl vystaven dvanáctiletý kluk, sirotek bez domova, který válku přežil díky tomu, že kradl a žebrał o jídlo a denně v zoufalé shánce po něm riskoval život; kterého čistě kvůli loudění jídla mohli klidně zastřelit – jen proto, že byl Žid.

Pokud jde o mě, měl jsem nesmírné štěstí, že mi pomohl Jasko Rudnicki, velmi chudý polský zemědělec se srdcem ze zlata. Během dlouhého období, kdy jsem se pečlivě vracel k bolestným vzpomínkám na svou tehdejší riskantní existenci, jsem si uvědomil, že mi Jasko opakovaně zachránil život. Moje teta a strýc se s ním dohodli, že mu budou pravidelně posílat peníze – drobnou sumu, kterou zemědělec, jenž sám stěží vycházel, nutně potřeboval, aby mi mohl pomáhat. Ale i když po druhé platbě peníze přestaly chodit, stejně mi celé dva roky dál pomáhal.

V květnu 2008 jsem během návštěvy Památníku Jad Vašem v Jeruzalémě podal formální návrh, aby byl Jaskovi Rudnickému udělen titul Spravedlivý mezi národy. Navzdory německým hrozbám, že zabijí kohokoli, kdo bude Židům pomáhat, dostalo od Jad Vašem označení Spravedlivý mezi národy více než dvacet tisíc Nežidů. Toto číslo možná představuje jen zlomek těch, kteří dávali všechno všanc, aby pomohli svým sousedům. Ověřovací proces návrhů vyžaduje alespoň dva očitě svědky, jenže v mnoha případech nepřežil nikdo, kdo by mohl potvrdit, co se stalo. Přestože jsem díky Jaskově štědrosti a soucitu přežil velkou část války, bohužel jsem nevládnul žádné dokumenty, jimiž bych doložil, jak mi pomáhal, ani jsem netušil, jak najít jeho potomky, kteří by příběh mohli potvrdit. Stále doufám, že je jednoho dne objevím a formálně

ocením Jaskovu a Kasiinu nezištnost. Víím, že nebýt jejich péče, nepochybně bych nepřežil.

Kanadský Žid, který žil v míru, měl rodinu, domov a děti a v životě nepocítil hlad, nemohl nikdy plně pochopit, jak jsem přežil. I dnes, ve věku osmdesáti pěti let, zatímco píšu tuto knihu a analyzuji svoje početná setkání se smrtí, se sám pořád snažím pochopit, jak jsem vydržel tolik strádání, bolesti a surovosti. Byl jsem z nějakého důvodu vyvolený, abych přežil?

Během let, kdy jsem se skrýval, mě kdykoli mohli snadno chytit a zabít. Obrovské množství Židů, kteří se ocitli byt jen v jediné ze situací, v nichž jsem se ocitl já, nepřežilo. Z tohoto důvodu věřím, že jsem unikl smrti zázrakem. Logicky ani racionálně mé přežití vysvětlit nejde. Při čtení této knihy si uvědomíte, že zázraky se někdy dějí, protože mně se děly.

Když tohle všechno skončilo, vybudoval jsem si život v Kanadě, ale ani po svatbě jsem nikdy nemluvil o své minulosti. Život však neběží podle plánu, nebo tak jak by podle člověka měl. Přicházejí nečekané události, jako třeba smrt mojí milované manželky Helene, krásné dvaapadesátileté ženy, jež onemocněla rakovinou a rychle zemřela. Znenadání jsem se v padesáti pěti letech ocitl sám. Vyvolalo to ve mně vzpomínky na samotu, kterou jsem zažíval jako dítě. Opět jsem tedy začal přemýšlet o minulosti, o níž jsem byl přesvědčen, že jsem ji nechal za sebou.

× ČÁST PRVNÍ ×

VÁLKA

Přeživší holokaustu se nikdy nemohou zbavit vědomí, že byli nevinnými oběťmi nacistického genocidního plánu, který jim zničil rodiny a komunity a zanechal je zcela opuštěné a zoufalé. Většina přeživších čelila nejisté budoucnosti tím, že se s pozoruhodnou odvahou snažila pokračovat ve svých přetrhaných životech. Vstoupili do manželství, vychovávali děti, učili se řemesla, chodili do práce – zkrátka vedli tak normální životy, jak jen dokázali. Taková byla jejich odpověď těm, kdo je chtěli zničit.

Dalším prostředkem odporu proti tomuto genocidnímu plánu bylo přerušit mlčení a sdělit světu, co si vytrpěli; požadovat, aby byl jejich příběh slyšet, navzdory snahám popíračů vymazat ho z historické paměti.

From Victim to Witness: A Collection of the Abstracts of Holocaust Survivor Memoirs, Mervin Butofsky a Kurt Jonassohn, 2005

× ŽIDOVSKÉ MĚSTO V POLSKU ×

Jmenuji se Oziak Fromm. Narodil jsem se 1. června roku 1930. Měl jsem i židovské jméno: Šajch Mojše Fromm. Ale kromě okamžiků, když mě o svátcích ve Velké synagoze volali k Tóře, mi židovským jménem skoro nikdo neříkal. Hrdě jsem odříkával modlitbu s otcovým modlitebním šálem *talitem* kolem krku.

Vzpomínám si, jak jsem jako kluk běhával z kopce, na němž jsme bydleli, k nedalekým troskám starého tajemného hradu. Pevnost se tyčila nad městem jako věčná připomínka staleté historie města. Moje rodina žila poblíž, v Hradní ulici. V zimě jsme z toho kopce s kamarády sáňkovali. Svištět dolů se nám líbilo, ale vyšplhat se po kilometrovém svahu zpátky nahoru nebylo jen tak. V létě jsme s kamarády často hráli hru zvanou *kučka*. Podobala se baseballu, ale místo baseballové pálky jsme používali dlouhou dřevěnou tyč a místo míče dřevěný špalek. Kamarádil jsem se s židy i křesťany. Všichni jsme spolu dobře vycházeli, a když jsem trávil čas s kamarády, byl jsem šťastný.

Oba moji rodiče pocházeli z poměrně velkých rodin; čítaly zhruba šedesát dva lidí. Moje matka se za svobodna jmenovala Kisselová. V Bučači šlo o dobře známé jméno, protože její rodina patřila k nejvýznačnějším ve městě a byla štedrá k chudým. Patřili k mnoha dobročinným organizacím, které pomáhaly Židům i Nežidům z Bučače: těm, které postihlo nějaké neštěstí, nemocným a starým.

Vzpomínky na matku mám i po tolika letech vryté v myslí. Byla milující a laskavá, něžná a vlídná, krásná a drobná.

Matka se vždycky dobře oblékala a pamatuji si, že v zimě při mnoha příležitostech nosila kožich. Otec nosil kabát s kožešinovým lemováním a límcem. Tvořili elegantní a pohledný pár.

Matka byla krásná nejen zvnějšku, ale i duchovně. Svého manžela a děti – měl jsem sestřičku Zoniu – zbožňovala, pořád nás zahrnovala láskou. Vzpomínám si, jak mě objímala a líbala, ačkoli jsem se kvůli tomu před kamarády cítil dost trapně. Byla nekonečně vřelejší než otec. Taký se velmi zajímala o všechno, co jsem podnikal. Trpělivě vedle mě sedávala a pomáhala mi s úkoly. Otec se naproti tomu jenom ptal, jaké mám známky.

Kromě mojí matky a babičky byli všichni Kisselové vysocí. Matka pocházela z velké rodiny s deseti dětmi, ale já jsem měl dva oblíbence – strýce Zigmunda a tetu Ernu. Erna neměla žádné vlastní děti, v důsledku čehož jsem byl pro ni skoro jako syn a v bouřlivých letech, která měla přijít, mi prokazovala vsutku mateřskou oddanost. Ve skutečnosti výrazně přispěla k tomu, že jsem za války přežil.

V pátek večer před šabatem se matka vždy krásně oblékla – nebo vlastně my všichni. Matka vyrostla v ortodoxní židovské domácnosti a často ji zlobilo, že otec neměl tak dbalé způsoby. Vybavuji si, jak nám líčila, že se blíží šabat, moc důležitý den. Každý pátek všichni Židé skončili s prací brzo a většina židovských obchodů po obědě zavřela. Před soumrakem k nám domů přicházela babička a nosila s sebou bochníky domácího chleba *chala* a bramborového chleba, jemuž jsme říkali *bubaničnik*. Matka stávala u okna a vyhlížela, až se zpoza kopce vyplíží první stíny a rabínova žena zapálí svíčky. Když zaplála první, matka zapálila ty svoje. Přehodila si přes hlavu šál a prozpěvovala prastaré šabatové modlitby, které židovské ženy o pátečních večerech opakovaly po celá staletí.

Právě šabaty si živě vybavuji. Umyli mě a sčesali mi vlasy na stranu. Vyleštili mi černé boty a v obleku a bílé košili jsem mohl jít s otcem do synagogy. Naše jídelna, v zimě vyhřívána keramickou troubou, vítala šabat vybranými pokrmy

a nablýskanými stříbrnými příbory. Jídelnímu stolu pokrytému bílým ubrusem dominoval velikánský sedmiramenný svícen z prvotřídního stříbra, který mi dodnes zůstal jako jediná památka na dětství.

Moje rodina se každý týden radostně shromáždila, aby slavila šabat. Dospělí muži vyslovili nad vínem rituální požehnaní *kiduš*, bochníky zlatavé *chaly* ležely na stříbrném podnose a z kuchyně se linuly lákavé vůně. Každý páteční večer byl výjimečný. Otec požehnal chléb požehnáním *HaMotzi* a každý pak dostal kousek ponořený do soli. Matka pravidelně vařila kuřecí frikasé, kuřecí polévku a bramborový *kugel*. Otec ji vždycky chválil, jak dobře vaří, a byla opravdu skvělá kuchařka. Ulamovali jsme si kousky *bubaniku* a máčeli si je v omáčce z kuřecího frikasé. To byly panečku hody! Zbožňoval jsem je.

Jak už jsem zmínil, moje matka byla z deseti dětí. Všechny její sourozence si nepamatuji, jenom ty, k nimž jsem měl nejblíž. Matčin bratr Zigmund Kissel byl umělec a povzbuzoval můj zájem o umění. Vždycky jsem u něj rád sedával, když kreslil ilustrace pro místní noviny. Inspiroval mě a chválil, jak kreslím. Dozvěděl jsem se, že strýc Zigmund by býval rodiče přesvědčil, aby mi zařídili výtvarné lekce, ale začátek války zasadil tomuto snu tvrdou ránu.

Tetička Erna a její druhý manžel Jákob pro mě byli také moc důležití. Erna za svobodna pracovala jako účetní ve velkém cukrovaru. Nedlouho po svatbě odjel její manžel do Ameriky, aby jim tam zařídil nový život. Ve 30. letech minulého století bylo poměrně běžné, že se muži jistého věku, kteří měli dostatek prostředků, vyhnuli službě v armádě tím, že odešli do Ameriky. Ernin manžel doslova zmizel a už o něm nikdo neslyšel. Nikdy jsme se nedozvěděli, jestli zemřel, nebo zkrátka potkal někoho jiného a navázal nový vztah. Ať tak či onak, tetička Erna zůstala sama, bez manžela.

Když pak po letech potkala mladého muže ze stejného města, Jákoba, nemohli se vzít, protože podle židovského práva se vdaná žena nemůže znovu provdat, pokud nedojde